

Komunikacja niewerbalna w Biblii i świecie starożytnym – główne kierunki badań²

Nonverbal Communication in the Bible and the Ancient World – the Main Research Topics

Słowa kluczowe: komunikacja niewerbalna, Biblia, starożytność, przekład biblijny, egzegeza, Biblia i nauki społeczne

Key words: nonverbal communication, Bible, antiquity, biblical translation, exegesis, Bible and social sciences

Streszczenie

Na przestrzeni ostatnich lat daje się zauważyć rozwój badań biblijnych, także poświęconych komunikacji niewerbalnej. Artykuł ma na celu przybliżenie polskiemu czytelnikowi dotychczas prowadzonych w tym obszarze badań w ramach dwóch głównych podejść – lingwistycznego oraz społeczno-kulturowego. Oprócz ich krótkiej charakterystyki zasygnalizowane zostaną problemy dotyczące przekładu różnych elementów komunikacji niewerbalnej, a także możliwości czerpania inspiracji z nauk społecznych w ramach badań nad komunikacją niewerbalną w Biblii i świecie starożytnym.

Abstract

In recent years, the increasing development of Biblical research, including those devoted to nonverbal communication can be observed. The purpose of this article is to demonstrate to the Polish reader the research conducted in

¹ Mgr Ewa Sołtys, Instytut Nauk Biblijnych Papieskiego Wydziału Teologicznego we Wrocławiu.

² Artykuł powstał w ramach zadania badawczego nr 17/2018/C *Badania nad komunikacją niewerbalną w Biblii* zostały sfinansowane z dotacji na utrzymanie potencjału badawczego/dotacji celowej na prowadzenie badań naukowych lub prac rozwojowych dla młodych naukowców oraz uczestników studiów doktoranckich przyznanej przez MNiSW na rok 2018/2019.

this area so far in two main approaches – the linguistic and socio-cultural. In addition to the short description of those approaches, some translation problems with various elements of nonverbal communication and possibilities of inspiration derived from social sciences in contemporary research devoted to nonverbal communication in the Bible and the ancient world will be highlighted.

1. Wstęp

W ciągu ostatnich 20-30 lat można zauważyć znaczący wzrost liczby opracowań poświęconych zagadnieniu komunikacji niewerbalnej w Biblii, jak również w świecie starożytnym. Wydaje się, że przyczynił się do tego nie tylko ogólny rozwój biblistyki, ale również nauk społecznych i coraz częstsze wykorzystanie ich dorobku w pracach biblijnych. Odzwierciedleniem tego trendu mogą być zmiany zachodzące w podejściu do badań nad komunikacją niewerbalną w Biblii, co pokażemy w dalszej części pracy. Celem artykułu jest przybliżenie polskiemu czytelnikowi istotnych prac i kierunków rozwoju badań poświęconych komunikacji niewerbalnej w kontekście biblijnym. Zasygnalizowane zostaną również związane z tym problemy przekładu i egzegezy oraz kwestia czerpania inspiracji z nauk społecznych.

Najpierw przedstawimy krótko początki badań nad komunikacją niewerbalną w Biblii i świecie starożytnym. Następnie zaproponujemy pewną systematyzację powstałych dotychczas prac i omówimy dwa główne podejścia, jakie można spotkać w badaniach w tym obszarze. W dalszej kolejności zasygnalizujemy związane z komunikacją niewerbalną problemy translatoryki i egzegezy. Z kolei w ostatniej części odniesiemy się do współczesnego rozumienia komunikacji niewerbalnej na gruncie nauk społecznych, co pozwoli lepiej zrozumieć zmiany zachodzące w badaniach biblijnych, a także da możliwość uporządkowania materiału w tej dziedzinie badań.

2. Początki badań

W 1872 r. Karol Darwin opublikował pracę „*The Expression of the Emotions in Man and Animal*” (Darwin 1872). Wydaje się, że zapoczątkowała ona nowożytnie zainteresowanie naukowców mimiką i w związku z tym również innymi elementami komunikacji niewerbalnej. Choć nie dotyczyła ona kultur starożytnych, to jednak przypuszczalnie stała się inspiracją do podjęcia takich badań. Osiemnaście lat później pojawiła się książka „*Die Gebärden der Griechen und Römer*”, której autorem był Carl Sitll. Była to jedna z pierwszych³ nowożytnych prac poświęconych elementom komunikacji niewerbalnej w świecie starożytnym⁴.

Jeśli chodzi o historię badań nad komunikacją niewerbalną – również w świecie starożytnym – szczególnie pomocna wydaje się praca Thomasa Ohma „*Die Gebetsgebärden der Völker und das Christentum*”. Ze względu na przekrojowy charakter pracy, autor uwzględnił w niej różnorodne źródła: księgi religijne, sztukę, komunikację ustną i pisemną, raporty podróżników, badaczy i misjonarzy (źródła literackie oraz ikonograficzne; Ohm 1948, 2-4)⁵. Obejmują one możliwie wiele kultur i religii – europejskie, chrześcijańskie, chińską, buddyzm, hinduizm, brahmanizm, islam i świat arabski, sektę Singon, ale też ludy afrykańskie. Zgodnie z zapowiedzią Ohm wzmiankuje wielu swoich poprzedników.

³ T. Ohm w swoim dziele z 1948 r. „*Die Gebetsgebärden der Völker und das Christentum*” wzmiankuje nawet prace z XVIII w. Ciekawym przykładem może być również zestawienie graficznych prezentacji gestów sporządzone w XVII w. Jest to praca J. Bulwera z 1644 r.: „*Chirologia, or the Natural Language of the Hand and Chironomia, or the Art of Manual Rhetoric*”.

⁴ W starożytności nie brakowało zainteresowania tajnikami skutecznej komunikacji – w tym przy wykorzystaniu gestów. Świadectwem tego może być dwunastotomowy podręcznik retoryki autorstwa Kwintyliana, czyli *Institutio Oratoria*. Dzieło to powstało około 90–96 r. po Chrystusie. Marek Fabiusz Kwintilian przypuszczalnie zawarł w nim swoje doświadczenie nauczania jako pierwszy publiczny nauczyciel retoryki w Rzymie oraz na dworze Domicjana.

⁵ Autor zamieszcza bogatą bibliografię, choć we „Wstępie” zastrzega, że obecnie nie jest możliwe przytoczenie całej literatury przedmiotu, a tym bardziej – osobiste dotarcie do każdej pozycji.

Wśród nich wymieniony został Matthaeus Brouërius van Nidek⁶ – autor dzieła „*De populorum veterum ac recentiorum adorationibus dissertatio*” z 1713 r.

W 1932 r. ukazała się kolejna praca poświęcona komunikacji niewerbalnej – „*Die Gebärdensprache im Alten Testament*”. Jednocześnie była to pierwsza rozprawa poświęcona gestom wyłącznie na kartach Starego Testamentu. Jej autorem był Heinrich Vorwahl. Z upływem lat doczekała się ona pewnej krytyki (Gruber 1980a, 13-14). W swoim czasie praca H. Vorwaha spotykała się jednak z pozytywnymi recenzjami (sporządził taką na przykład Hugo Duensing: Duensing 1934, 99).

Prócz badań literackich rozwinęły się w tym czasie badania nad komunikacją niewerbalną w świecie starożytnym oparte o materiał ikonograficzny (przedstawienia na monetach, rzeźbach, malowidłach). Do najbardziej znanych można zaliczyć opracowanie R. Brillianta z 1963 r. – „*Gesture and Rank in Roman Art. The Use of Gestures to denote Status in Roman Sculpture and Coinage*” (Brillant 1963) czy O. Keela z 1972 r. – „*Die Welt der altorientalischen Bildsymbolik und das Alte Testament am Beispiel der Psalmen*” (angielski przekład: Keel 1978).

Na gruncie polskim dotychczas pojawiały się przede wszystkim opracowania poświęcone poszczególnym gestom (np. Wojciechowski 1990; Ostański 1999; Kubiś 2015). Wiele publikacji koncentrowało się na tych, które towarzyszyły ustanowieniu Eucharystii (np. Kudasiewicz 1980; Łach 2000; Surmiak 2003). Opisywano także symbolikę ciała oraz gesty występujące w Starym Testamencie (Kuśmirek 2016). Na uwagę tutaj zasługuje praca M. Wojciechowskiego, która uwzględnia wiele różnorodnych gestów (Wojciechowski 1988). We współczesnych pracach pojawiają się propozycje szczegółowych analiz monograficznych, jak chociażby badania poświęcone warstwie dźwiękowej w Apokalipsie

⁶ W literaturze występują różne warianty zapisu imienia i nazwiska tego autora. Por. „Matthaeus Brouërius van Nidek (1677-1743)” 2019.

św. Jana (Nowińska 2016) czy roli głosu Jezusa w Ewangelii Janowej (Urbanek 2009).

Z biegiem czasu kolejne powstające prace miały coraz bardziej szczegółowy charakter, zarówno jeśli chodzi o przedmiot badań, jak i wykorzystywany materiał. Można zaproponować pewną systematyzację dotychczas podejmowanych badań. Co do przedmiotu mają one charakter ogólny (komunikacja niewerbalna, gesty) bądź szczegółowy (gesty ręki, ruchy głowy, postawa, ekspresja mimiczna). Wykorzystywane są źródła literackie, ikonograficzne lub oba na raz. Jeśli chodzi o kulturę, zakres badań obejmował dotychczas świat grecko-rzymski oraz starożytny Bliski Wschód. Badania nad komunikacją niewerbalną w Biblii są pod tym względem szczególne, ponieważ zazwyczaj odnoszą się do różnych kultur i różnych czasów.

Można zaproponować również wskazanie dwóch głównych podejść w badaniach poświęconych komunikacji niewerbalnej w Biblii i świecie starożytnym. Pierwsze z nich (również historycznie) to podejście lingwistyczne, bazujące na materiałach literackich. Z biegiem czasu można w badaniach dostrzec pewne przesunięcie akcentu na kwestie społeczno-kulturowe, wraz ze znacznym poszerzeniem wachlarza badanych elementów komunikacji niewerbalnej. Poniżej przedstawimy krótką charakterystykę obu podejść wraz ze wskazaniem przykładowych prac, które można do nich przyporządkować.

3. Podejście lingwistyczne

Pierwotnie w pracach nad komunikacją niewerbalną w Biblii dominowało podejście językowe⁷. Koncentrowano się w nim na analizie tekstu, próbowano wyodrębnić pojęcia odnoszące się do poszczególnych gestów, porównywano terminy oraz ich znaczenia w różnych językach. Tworzono również pierwsze klasyfikacje gestów, podejmowano próby ich opisanie oraz uporządkowania różnych rodzajów ekspresji. Podejście

⁷ Podobne spostrzeżenia odnotowuje B. Korte. Por. Korte 1997, 19-21.

to miało przede wszystkim charakter deskryptywny. W nurcie tym umieścić można wspomniane już prace Matthaeusa Brouëriusa van Niedek⁸, Carla Sittla, ale również klasyczną pracę Mayera I. Grubera – „*Aspects of Nonverbal Communication in the Ancient Near East*” z 1980 r. (Gruber 1980a; Gruber 1980b).

Carl Sittl zebrał różne przykłady gestów w oparciu o literaturę klasyczną⁹. Podjął również próbę uporządkowania zgromadzonego materiału – poszczególne zachowania zostały przyporządkowane do ogólniejszych kategorii. Mają one charakter opisowy i – zwłaszcza dla współczesnego odbiorcy – nieprecyzyjny. C. Sittl zaproponował następujące kategorie różnego rodzaju gestów: *Ausdruck von Gefühlen und Gemütsbewegung* [wyrażanie uczuć, nastroju, usposobienia], *Beifall* [aplauz], *Totenklage* [lament żałobny], *konventionelle Begrüßung* [konwencjonalne powitania], *symbolische Gebärden* [gesty symboliczne], *Deisidämonie* [czczenie demonów], *Rechtssymbolik* [symbolika prawna], *Ehrerbietung* [szacunek], *Gebärden des Gebetes* [gesty modlitewne], *Schauspieler und Redner* [mówca i aktor], *Zeichensprache* [porozumienia się za pomocą znaków], *Tanz und Pantomimus* [taniec i pantomima], *Fingerrechnen* [liczenie na palcach], *Gebärden in der Kunst* [gesty w sztuce], *Eingreifen der Gottheit* [boskie interwencje].

Jedną z najbardziej znanych prac poświęconych komunikacji niewerbalnej w środowisku biblijnym jest książka M.I. Grubera „*Aspects of Nonverbal Communication in the Ancient Near East*” (Gruber 1980a; Gruber 1980b). Zastosowano w niej podejście lingwistyczne. Autor nie poprzestał jednak na analizie słownictwa biblijnego, ale dokonał również zestawień w odniesieniu do terminów akadyjskich i ugaryckich.

⁸ Autor dokonuje porównań terminów łacińskich, greckich i hebrajskich.

⁹ Ponad sto lat później korzystał z tego źródła D. Lateiner. W swojej pracy wskazał mniejszą liczbę kategorii zachowań niewerbalnych: 1) gesty i postawy rytualne, 2) nieświadome ruchy ciała, 3) zewnętrzne znaki społeczne – przedmioty i ubrania, 4) znaki przestrzenne i czasowe, 5) niezrytualizowane, nieformalne gesty, postawy i dźwięki. Zob. Matthews, 2012, 19.

Przedmiotem analiz M.I. Grubera są przede wszystkim zachowania związane z ekspresją emocjonalną – poszczególne zachowania niewerbalne zostały przyporządkowane do różnych grup, zależnie od uczuć, jakie oddają. Autor omawia następujące kategorie gestów: gesty boskiej czci i błagania, modlitwy i uwielbienia, gesty i postawy hołdu, gesty i postawy powitania oraz przywiązania, niewerbalne wskaźniki smutku i rozgoryczenia, gesty i postawy żałoby, niewerbalne wskaźniki złości, niewerbalne wskaźniki radości i szczęścia (Gruber 1980a, V-X).

Ze wspomnianej pracy M.I. Grubera korzystał później O. Carena, analizując komunikację niewerbalną w Biblii (Carena 1981, 18-25). Poszerzył jednak zakres analizowanego słownictwa, poszukując wszelkich znaków, które mogły w starożytnym Izraelu służyć komunikacji (Carena 1981, 18). Autor ten czyni też kilka uwag o charakterze kulturowym. Zwraca między innymi uwagę na znaczenie zmysłu wzroku i słuchu w kulturach greckiej i żydowskiej. W pierwszej z nich większą rolę miałyby odgrywać bodźce wizualne, a w drugiej – akustyczne (na skutek zakazu sporządzania wizerunków np. w Pwt 4,16-18; Carena 1981, 15-16).

O znaczeniu kanałów komunikacyjnych wspomina w swojej pracy A.L. Boegehold. Wskazuje on na to, że posiadamy wycinkowe ('w świetle stroboskopowym') poznanie komunikacji niewerbalnej w starożytności. Problem ten pojawia się w pracach bazujących na materiale ikonograficznym. Obecnie możemy analizować jedynie efekt końcowy, pewien zatrzymany obraz gestu, nie mamy natomiast dostępu do ruchu, jaki mu towarzyszył (Boegehold 1999, 128)¹⁰. A.L. Boegehold czyni jednak takie uwagi również w odniesieniu do tekstów antycznych. Czasem brakuje w nich wzmianek *explicite* o dokonywanych gestach i ruchach, choć wydaje się, że powinny wystąpić dla jasności przekazu (Boegehold 1999, 126-127). Przypuszczalnie wynika to z różnicy pomiędzy

¹⁰ Obecnie mówi się wręcz o *motion – emotion axis*, czyli 'osi ruch – emocja'. Por. Berković 2016, 8.

czytaniem tekstu a słuchaniem go, zwłaszcza jeśli było ono połączone z obserwacją aktora¹¹. Pierwotnie powstające w starożytności dzieła były rozpowszechniane przede wszystkim poprzez słowo mówione – materiał piśmienniczy pozostawał drogi, a znajomość pisma – dla wielu niedostępna.

4. W kierunku podejścia społeczno-kulturowego

Z biegiem czasu w badaniach nad komunikacją niewerbalną w świecie starożytnym zaczęło pojawiać się coraz więcej zainteresowania kontekstem społecznym. Dla nurtu społeczno-kulturowego charakterystyczna jest koncentracja na funkcji danego gestu. Badacze skupiają się na znaczeniu gestów, statusie społecznym, wskazują na społeczny kontekst komunikacji niewerbalnej (por. Ehrlich 2004, 2-4; Hezser 2017, 1-2; Davies 2018, 9-13). Jest też ona rozumiana bardzo szeroko. Nie obejmuje jedynie gestów, ale wiele innych elementów, jak to zostanie przedstawione poniżej. W pracach tych zdarzają się również odwołania do współczesnych badań społecznych poświęconych komunikacji niewerbalnej (por. Brilliant 1963, 9; Botha 1996, 1-2; Kruger 2009, 6; Matthews 2012, 18). W ramach nurtu społeczno-kulturowego można umieścić prace takich autorów jak: P. Kruger, J.E. Botha, V.H. Matthews, U. Ehrlich, C. Hezser, J.A. Davies.

Pod koniec XX wieku J.E. Botha próbował dokonać swoistego podsumowania dotychczasowych prac poświęconych komunikacji niewerbalnej w Biblii i świecie starożytnym. Swój artykuł „Exploring Gesture and Nonverbal Communication in the Bible and the Ancient World: Some Initial Observations” rozpoczyna od ogólnego wprowadzenia dotyczącego badań poświęconych gestom. Następnie omawia prace poświęcone gestom w środowisku grecko-rzymskim oraz na starożytnym Bliskim Wschodzie. Całość pracy zwieńczona jest kilkoma przykładami

¹¹ A.L. Boegehold przytacza przykład z zakresu parajęzyka – sama intonacja może zupełnie zmienić znaczenie tego samego tekstu. Boegehold 1999, 4.

prac poświęconych komunikacji niewerbalnej w Biblii. Autor wskazuje również i krótko omawia przykłady komunikacji niewerbalnej na kartach Nowego Testamentu.

J.E. Botha sugeruje, by w dalszych badaniach nie poprzestawać na analizie poszczególnych gestów (choć uważa, że powinien powstać ich wyczerpujący spis), ale dążyć do umieszczenia ich w szerszym kontekście (relacje międzyludzkie, rytuały). Postuluje także stworzenie ogólniejszego modelu, który pozwoli na dokładniejszą analizę i interpretację gestów oraz określenie ich funkcji. J.E. Botha proponuje wykorzystanie podziału ciała na trzy sfery według B.J. Maliny. Obejmują one obszar myśli połączonych z emocjami (głowa, oczy, źrenice), obszar mowy (usta, wargi, gardło, uszy), obszar celowych działań (ramiona, ręce, nogi, stopy; Botha 1996, 14-16). Z perspektywy przeprowadzonych badań należy stwierdzić, że podział ten nie znalazł odzwierciedlenia w pracach kolejnych autorów. Za najbardziej zbliżony można uznać podział przyjęty przez J.A. Daviesa, który opisał kolejne gesty w odniesieniu do poszczególnych części ciała (Davies 2018, 17-21).

O potrzebie nowej perspektywy w badaniach wprost pisał także U. Ehrlich – miał przy tym na myśli przejście od badań nad samym tekstem do możliwie szerokiego ujęcia aktu modlitwy (Ehrlich 2004, 1-8). Oznacza to nie tylko koncentrację na gestach modlitewnych, ale uwzględnienie możliwie wielu kategorii komunikacji niewerbalnej. Wydaje się to zgodne z kierunkiem badań jaki nakreślił J.E. Botha (Botha 1996, 14-16). Ehrlich omawia zatem: postawę stojącą, ukłon, ukierunkowanie twarzy, ukierunkowanie oczu, ręce, opuszczanie miejsca modlitwy, strój, buty, głos. Autor ten odwołuje się do perspektywy relacji interpersonalnych, podkreślając, że modlitwa również przynależy do tego porządku, choć uczestniczy w niej Bóg i człowiek (Ehrlich 2004, 4). Ich dialog siłą rzeczy dokonuje się *humano modo* – obejmując elementy werbalne i niewerbalne. U. Ehrlich zwraca też uwagę na miejsce modlitwy, jej uczestników czy miejsce i rolę ciała w kulcie, w uwielbieniu Boga (Ehrlich 2004, 8).

Do nowszych prac poświęconych komunikacji niewerbalnej można zaliczyć te autorstwa V.H. Matthews. W artykule „Making Your Point: The Use of Gestures in Ancient Israel” przytacza kilka grup gestów. Opisuje je jako: fizyczne (np. drżenie, wskazywanie palcem, szuranie nogami, obnażenie ramienia), przestrzenne¹² (w odniesieniu do bram miast, drzwi domów, ołtarza), gesty przemocy fizycznej (np. policzkowanie, bicie, chłosta), gesty dłoni (np. wskazanie, podnoszenie rąk, klaskanie, wkładanie ręki pod biodro), ubiór (np. szaty królewskie i kapłańskie, zmiany w ubiorze), mimika oraz gesty głowy (np. twarz jak głaz, twardy kark, potrząsanie głową; Matthews 2012, 21-27). V.H. Matthews wskazuje również na pewne zagadnienia związane z komunikacją niewerbalną na kartach Biblii: niezrozumienie gestów, ich funkcja w narracji, kontekst, relacja pomiędzy gestem a słowem. Autor podkreśla, że znaczenie gestu zależne jest od kontekstu społeczno-kulturowego i musi on być brany pod uwagę przy interpretacji (Matthews 2012, 27-28). Zdaniem tego badacza gesty były spisywane dla odbiorców niebędących bezpośrednimi świadkami zdarzeń. W ten sposób opis reakcji fizycznych mógł zapoczątkować powstawanie idiomów¹³.

Rozwój w badaniach nad komunikacją niewerbalną w starożytności nie ogranicza się do kontekstu biblijnego. Podobnie jak U. Ehrlich, C. Hezser skoncentrowała się na środowisku rabinicznym. Jedną z najnowszych prac poświęconych komunikacji niewerbalnej w świecie starożytnym to właśnie „Rabbinic Body Language” jej autorstwa. C. Hezser również należy do badaczy przyjmujących możliwie szerokie rozumienie komunikacji niewerbalnej. Tym samym uwzględnia i analizuje

¹² Z perspektywy współczesnych badań społecznych należałoby tutaj mówić o tak zwanych warunkach środowiskowych komunikacji, względnie o jednym z nich – proksemice, ewentualnie o zachowaniach przestrzennych. Autor zatytułował paragraf „Spatial Gestures”, natomiast wszystkie przytoczone przez niego przykłady dotyczą znaczenia miejsca akcji dla siły przekazu niewerbalnego. Por. Matthews 2012, 23-24.

¹³ Zagadnienie to często pojawia się w pracach poświęconych komunikacji niewerbalnej w świecie starożytnym. Niżej powrócimy jeszcze do tej kwestii.

następujące kategorie: wygląd i zachowanie (np. chodzenie i rozmawianie, tefilin i cicit, broda i włosy), postawa i zachowania przestrzenne (np. stanie przed nauczycielem, postawy polityków i intelektualistów, zasady siedzenia według hierarchii, sympozja rabinackie, siedzenie u stóp rabiego, stanie i siedzenie podczas modlitwy, trzymanie dystansu, proksemika i status relacji), gesty (np. prostracja i protokół dworski, pocałunek, gesty dłoni, płucie), ekspresja mimiczna (np. lśniąca twarz, zmiana koloru twarzy).

Wśród najnowszych prac poświęconych komunikacji niewerbalnej w świecie starożytnym niewątpliwie znajduje się książka J.A. Daviesa „*Lift Up Your Heads*”. Dla uporządkowania materiału autor przyjął za punkt wyjścia ludzkie ciało, grupując poszczególne zachowania niewerbalne wokół jego części. Opisuje zatem następujące kategorie zachowań niewerbalnych: głowa (np. włosy, nakrycie głowy, ruchy głowy, namaszczenie, twarz, czoło, nos i oddech, płucie), oczy (np. otwarte i zamknięte, kontakt wzorkowy, łzy), szyja, tors i całe ciało (np. siedzenie i leżenie, pokłony, klęczenie, prostracja, taniec, drżenie), ramiona i ręce (np. gesty rąk, posiadanie i kontrola, sięganie, klaskanie), nogi i stopy (np. stopy i obuwie, wstawanie i stanie, skakanie, tupanie, proksemika). Przepuszczalnie nie wszystkie elementy komunikacji niewerbalnej wzmiankowane w Biblii i uwzględnione w książce J.A. Daviesa rzeczywiście miały miejsce. Autor nie uważa jednak za konieczne ściśle orzekanie w poszczególnych przypadkach, czy gest był dokonany, czy też mamy do czynienia z idiomem (Davies 2018, 148).

5. Problemy przekładu i egzegezy

Można wskazać przynajmniej kilka podstawowych problemów związanych z przekładem i rozumieniem elementów komunikacji niewerbalnej. Pierwszych z nich to kwestia idiomów i określenia, czy dany gest rzeczywiście ma miejsce. Następnie – bardzo charakterystyczna dla podejścia lingwistycznego – próba definiowania pojęć. Miało to pozwolić na precyzyjne określenie charakteru danego gestu (przykładowo

podnoszenie rąk jako: modlitwa, błaganie, powitanie; Gruber 1980a, 25-44), a także na stworzenie listy pojęć i zwrotów, które opisują i systematyzują elementy komunikacji niewerbalnej. W ramach nurtu lingwistycznego można wskazać również na próbę wyodrębnienia kinemów¹⁴.

Jednym z podstawowych problemów związanych z komunikacją niewerbalną w literaturze jest trudność w dokonaniu rozróżnienia pomiędzy idiomem a realnie dokonanym gestem¹⁵. Jeśli bohater ‘rozdiera szaty’ bądź ‘załamuje ręce’, nie wiemy, czy rzeczywiście dokonuje danego gestu, czy też narrator odnosi się wyłącznie do stanu wewnętrznego i emocjonalnej reakcji podmiotu. Biblijnym przykładem może być podnoszenie rąk związane z modlitwą. W niektórych perykopcach wymieniane mówi się o jednej i drugiej czynności: „Błagajcie Pana, aby ustał grzmot potężny i grad, a puszczyć was i nie będę was dłużej zatrzymywał». Odpowiedział mu Mojżesz: «Gdy wyjdę z miasta, wyciągnę dłonie do Pana. Grzmoty ustaną, a gradu nie będzie więcej, byś poznał, że ziemia należy do Pana” (Wj 9,28-29)¹⁶; „Niech moja modlitwa będzie stale przed Tobą jak kadzidło; wzniesienie rąk moich – jak ofiara wieczorna!” (Ps 141,2); „Chcę więc, by mężczyźni modlili się na każdym miejscu, podnosząc ręce czyste, bez gniewu i sporu” (1 Tm 2,8).

M.I. Gruber stara się bardzo dokładnie oddzielić rzeczywiście dokonywane gesty od idiomów, które mogą na nie wskazywać (Gruber 1980a, 17-21). Niektórzy badacze krytykują zbyt dużą swobodę tego autora w dokonywanych rozróżnieniach (Davies 2018, 17-21; Calabro 2014, 132-136). J.A. Davies wskazuje też na ograniczony charakter badań przeprowadzonych przez M.I. Grubera – komunikacja niewerbalna obejmuje więcej aspektów niż wyłącznie ekspresja emocjonalna (Davies 2018, 10).

Typowe dla podejścia lingwistycznego było tworzenie listy pojęć

¹⁴ Kinem miał być jednostką ruchu ciała, która w mowie ciała odpowiadałaby temu, co fonem w języku. Autorem tej koncepcji był R. Birdwhistell. Koncepcję tę wzmiankują raczej badacze z obszaru językoznawstwa niż nauk społecznych.

¹⁵ O problemach w przekładzie idiomów zob. Majewski 2019, 150-156.

¹⁶ Cytaty biblijne wg *Biblii Tysiąclecia* wyd. V.

i zwrotów charakteryzujących różne elementy komunikacji niewerbalnej. Bardzo wyraźnie widać to u pierwszych badaczy, którzy podejmowali próby uporządkowania wszelkich kategorii gestów¹⁷. Poza tworzeniem list znamienne dla badań językowych jest precyzyjne określanie znaczeń konkretnych terminów i gestów. M.I. Gruber szczegółowo omówił wszystkie zwroty, które opisują ten gest. Zestawił terminy w języku hebrajskim i akadyjskim, rozważył brak takich określeń w języku aramejskim (gest zaniknął). Starał się przy tym bardzo precyzyjnie odróżnić odcienie znaczeniowe poszczególnych zwrotów i dokładnie określić, z jakiego rodzaju podniesieniem rąk mamy do czynienia – w znaczeniu modlitwy, adoracji, powitania czy może prośby (Gruber 1980a, 25–50).

Spróbujmy zestawić badanie M.I. Grubera oraz J.A. Daviesa dotyczące samego gestu podniesionych rąk. Ujmiemy w ten sposób różnice między podejściem lingwistycznym a społeczno-kulturowym. Drugi z autorów zupełnie pominął analizę językową, choć skorzystał z wyników takich badań. Przytoczył przykładowe teksty biblijne, w których pojawia się ten gest. Odniósł się do znaczenia i występowania gestu w innych kulturach – greckiej, rzymskiej, bliskowschodnich. Wskazał przy tym na kontekst interakcji społecznych, w jakich się pojawia. Odwołał się do źródeł literackich oraz ikonograficznych. Zastanawiał się nad symboliką gestu, korzystał komentarzy autorów starożytnych na temat pewnych praktyk, gestów (Davies 2018, 115-119).

Elementy komunikacji niewerbalnej w literaturze mogą być źródłem pewnych trudności z przekładem. Pierwsza z nich to zrozumienie, jak wyglądało dane zachowanie czy gest – z perspektywy czasu nie zawsze da się je dokładnie zrekonstruować. Również pod względem językowym – przykładowo istnieje wiele odmiennych sposobów podnoszenia rąk, które implikują odmiennie znaczenia. W kulturze polskiej możemy wskazać chociażby podniesienie rąk w złości, w geście euforii/triumfu,

¹⁷ Dobrym przykładem jest praca C. Sittla „*Die Gebärden der Griechen und Römer*” (Sittl 1890).

jako gest kapitulacji czy gest towarzyszący modlitwie uwielbienia. Nie zawsze da się przy tym wskazać precyzyjną terminologię, pozwalającą na dokonanie rozróżnień¹⁸. W takich przypadkach pozostaje odwołanie się do kontekstu.

Kultura jest jednym z elementów źródłowych, jeśli chodzi o kształtowanie się komunikacji niewerbalnej (Knapp, Hall 1997, 70). Gesty podlegają też zmianom na przestrzeni czasu (Bremmer 1991, 15-16). Może się zatem zdarzyć, że tłumacz nie rozumie gestu opisanego w tekście. Przepuszczalnie taką kulturową trudność napotkał tłumacz Septuaginty, jeśli chodzi o gest uderzenia w biodro. W starożytnym Izraelu i w ogóle na Bliskim Wschodzie był to znak żalu (Gruber 1980a, 380-384). W Biblii występuje on jedynie dwa razy (Ez 21,17 i Jr 31,19). W przekładzie Septuaginty dwukrotnie dostrzec można co najmniej wymijające podejście do tekstu oryginalnego:

BHS (Ez 21,17):

וַעֲקֹב וְהִלָּל בְּרִאָתָם כִּי־הָיָא הִתְהַבְּעָמִי הָיָא בְּכָל־נְשֵׂאֵי
יִשְׂרָאֵל מִגִּבְרֵי אֶל־הַרְבֵּי הָיוּ אֲחֻזְעָמִי לְכֹן סַפֵּק אֶל־יַדְךָ:

BT: Krzycz i lamentuj, synu człowieczy,
gdyż zawisł on nad moim ludem,
nad wszystkimi księżętami izraelskimi,
wydanymi pod miecz wespół z moim ludem,
a więc uderz się w biodro.

LXX (Ez 21,17): ἀνάκραγε καὶ ὀλόλυσον σὺ ἐ ἀνθρώπου ὅτι αὐτὴ ἐγένετο ἐν τῷ λαῷ μου αὐτὴ ἐν πᾶσιν τοῖς ἀφηγουμένοις τοῦ Ἰσραὴλ παροικήσουσιν ἐπὶ ῥομφαία ἐγένετο ἐν τῷ λαῷ μου διὰ τοῦτο κρότησον ἐπὶ τὴν χεῖρά σου

LXP: Wołaj i lamentuj, synu człowieczy, bo ten miecz już się pojawił przy moim ludzie, przy wszystkich przywódcach Izraela. Będą mieszkać

¹⁸ Na gruncie badań biblijnych obrazuje to chociażby przykład klaskania, które występuje zarówno w kontekście pozytywnym, jak i negatywnym. Niezależnie od radosnego bądź wrogiego charakteru gestu stosowane są przynajmniej cztery czasowniki hebrajskie, które mogą opisywać klaskanie.

jak obcy przy tym mieczu. On już przybył do mojego ludu! Dlatego bij na alarm swą ręką.

BHS (Jr 31,19):

כִּי־אֶחְרִי שׁוּבִי נִחַמְתִּי וְאֶחְרִי הוֹדֵעִי סָפַקְתִּי עַל־יָרֵךְ בַּשָּׂחַי
וְגַם־נִכְלַמְתִּי כִּי נִשְׂאֲתִי חֲרַפְתָּ נְעֻרָי:

BT: Gdy bowiem odwróciłem się, pożałowałem tego,
a gdy zrozumiałem, uderzyłem się w biodro.
Wstydzę się i jestem zmieszany,
bo noszę hańbę mojej młodości”.

LXX (Jr 38,19): ὅτι ὑστερον αἰχμαλωσίας μου μετενόησα καὶ ὑστερον τοῦ γινῶναι με ἐστέναξα ἐφ' ἡμέρας αἰσχύνης καὶ ὑπέδειξα σοι ὅτι ἔλαβον ὀνειδισμὸν ἐκ νεότητός μου

LXP: Dopiero po uprowadzeniu mnie do niewoli nawróciłem się. Dopiero gdy zrozumiałem, zacząłem płakać w dniu zawstydzienia. Zacząłem Ci pokazywać, żem znosił obelgi od swej młodości.

Niezrozumienie gestu może również przybrać inną formę. Istnieje ryzyko, że tłumacz w procesie przekładu oprze się na znaczeniu gestu zaczerpniętym z własnej kultury, zamiast podążyć za znaczeniem oryginalnym, to jest tym, które funkcjonowało w kulturze autora wzmiankującego dany gest. Może to skutkować zmianą znaczenia gestu przez samo tłumaczenie. Ponadto przekład dosłowny pewnych elementów komunikacji niewerbalnej, ale pozbawiony komentarza może skutkować brakiem właściwego zrozumienia tekstu przez jego odbiorców. Weźmy za przykład uderzenie (kłaśnięcie) dłoni w Lb 24,10¹⁹:

BHS:

וַיַּחֲרֹאֶף בָּלָק אֶל־בַּלְעָם וַיִּסָּפֵק אֶת־פָּפְיוֹ וַיֹּאמֶר בָּלָק אֶל־בַּלְעָם לֵקֵב
אִיבִי קְרָאֲתִיד וְהִנֵּה בְרַכְתָּ בְּרֵךְ זֶה שְׁלַשׁ פְּעָמִים:

BT: Wtedy rozgniewał się Balak na Balaama, a klasnąwszy w dłoń rzekł do Balaama: «Wezwałem cię tu, byś przeklinał nieprzyjaciół moich, a ty

¹⁹ Przykład za: Piela 2005, 71-88.

ich nawet trzykrotnie błogosławiłeś.

UBG: Wtedy zapłonął gniew Balaka na Balaama i klasnął w dłonie.

BW: Wtedy Balak rozgniewał się na Bileama i uderzył w swoje dłonie.

EIB: Wtedy Balak zawrzał gniewem na Bileama! Klasnął w dłonie

Jak widać przytoczone przekłady polskie w większości tłumaczą $\text{וַיִּכְרַס בְּאָזְנוֹתָיו}$ jako klaśnięcie dłoni. Dla rodzimego odbiorcy, zwłaszcza bez specjalistycznego przygotowania, przekład ten może być niezrozumiały – szczególnie w kontekście gniewu. W języku polskim klaskanie dłońmi ma konotacje zasadniczo pozytywne. M. Pielu sugeruje, że w kulturze żydowskiej gest ten wyrażał gniew lub szyderstwo²⁰. W przytoczonym wyżej fragmencie Lb 24,10 wydaje się to uzasadnione. Należy jednak zauważyć, że czasownik כָּרַס można przetłumaczyć nie tylko jako klaśnięcie, ale również jako uderzenie (por. Koehler et al. 2008, 717; z czego korzysta Biblia Warszawska i niektóre przekłady zagraniczne²¹). Ponadto w tekście biblijnym klaskanie dłońmi²² miewa też bardzo pozytywne znaczenie i pojawia się w kontekście uwielbienia Boga. Przytoczymy zaledwie kilka przykładów: „wszystkie narody, klaskajcie w dłonie, wykrzykujcie Bogu radosnym głosem” (Ps 47,2); „o tak, z weselem wyjdziecie i w pokoju was przyprowadzą. Góry i pagórki przed wami podniosą radosne okrzyki, a wszystkie drzewa polne klaskać będą w dłonie” (Iz 55,12); „tak mówi Pan Bóg: Dlatego że klaskałeś rękami i tupąłeś nogami, i cieszyłeś się w duszy z całą twoją zawziętością wobec ziemi izraelskiej” (Ez 25,6).

Wydaje się zatem niesłuszne założenie, że gest klaskania w starożytnym judaizmie wyrażał wyłącznie złość i szyderstwo. Przytoczone wyżej

²⁰ Przykład za: Pielu 2005, 73-74.

²¹ Przykładowo: NIV: „He struck his hands together”, KJV: „and he smote his hands together”, EIN: „Er schlug die Hände zusammen”, NLB: „und er schlug die Hände zusammen”.

²² O problemach z przekładem כָּרַס zob. Majewski 2019, 140.

przykłady wskazują również na zupełnie inne jego rozumienie (por. Fox 1995, 49-60). Szczególnie ciekawy wydaje się tutaj fragment Ez 25,6 – choć przemowa Boga jest pełna gniewu, klaskanie pozostaje wyrazem radości Jego wroga. W tym ostatnim przypadku można już dopatrzeć się pewnej dwuznaczności klaskania – radość z triumfu nierzadko łączy się z pewnym szyderstwem czy pogardą względem pokonanego.

Powyższy przykład dobrze obrazuje dwuznaczność niektórych gestów. Może też wskazywać na trudności w dokładnym ustaleniu, z jakim właściwie gestem mamy do czynienia. To z kolei utrudnia zarówno przekład, jak i jego recepcję. Dokładne opisanie biblijnego gestu klaskania wykracza poza ramy tego opracowania. Poprzestaniemy zatem na ogólnej uwadze dotyczącej heurystyki zakotwiczenia, która czasem zdaje się mylić tłumaczy. Połączenie klaskania z dłońmi skutkuje dość oczywistym wnioskiem, że chodzi o bicie braw. Niekoniecznie jednak idea taka przyświecała autorowi. Biorąc pod uwagę ruch (uderzenie) oraz dźwięk (kłaśnięcie), można wyobrazić sobie uderzenie nie dłonią o dłoń, lecz o inną powierzchnię (np. przedmiot czy część ciała²³).

6. Podsumowanie zmian w badaniach

Jeśli porównać kategorie zachowań niewerbalnych analizowane przez pierwszych badaczy z tymi, które pojawiają się we współczesnych pracach, można czasem odnieść wrażenie, że jest ich równie wiele (zwłaszcza gdy uwzględnimy wszystkie elementy danej kategorii). Obecnie jednak liczba ta nie wynika z osobnego opisanie każdego gestu, ale z bardzo szerokiego rozumienia komunikacji niewerbalnej. Nie obejmuje ono zatem jedynie gestów czy ekspresji emocjonalnej. Jak to wskazano wyżej, badacze podkreślają także znaczenie postawy, wyglądu, zachowań przestrzennych, dotykowych i wzrokowych. Można zatem

²³ Gest ten występuje w kulturze starożytnej Grecji. Wspomina go chociażby Homer. Por. Iliada, 16 (Homer 1990, 125).

mówić o przejściu od analizy gestów (w wąskim ujęciu) do badania komunikacji niewerbalnej (rozumianej szeroko).

Kolejnym wnioskiem, jaki nasuwa się wobec zmian w badaniach nad komunikacją niewerbalną w Biblii i świecie starożytnym, jest przejście od poszukiwania terminów opisujących elementy komunikacji niewerbalnej do poszukiwania ich znaczeń w kontekście społecznym i kulturowym. Zmiana dotyczy również podejścia do elementów komunikacji niewerbalnej – obecnie nie trzeba już ich określać i wyodrębniać, za to pojawia się refleksja nad ich funkcjami (por. Ferch-Johnson 2016, 3-4).

W każdej z tych zmian można dostrzec pewne oddziaływanie ze strony nauk społecznych. Ostatnie lata to także rozwój badań w tym obszarze oraz ich popularyzacja. Stąd przypuszczalnie wynika przyjmowanie coraz liczniejszych elementów komunikacji niewerbalnej, tak że obecnie niemal pokrywają się z klasyfikacjami na gruncie nauk społecznych. Dostrzegalne jest również wzrastające wśród badaczy zainteresowanie odbiorcą komunikatów niewerbalnych zawartych w literaturze, co wyraża się chociażby we wspomnianych pracach poświęconych problematyce przekładu.

7. Inspiracje z nauk społecznych

Dokładne prześledzenie historii badań nad komunikacją niewerbalną w naukach społecznych wykracza poza ramy tego opracowania. Wskażemy tylko kilka aspektów zmian, jakie miały miejsce w tym obszarze. Ponadto w naukach społecznych częstym zjawiskiem jest występowanie wielu szczegółowych badań, a zarazem brak prób usystematyzowania wyników w jedną, spójną całość. To dodatkowo utrudnia dokonywanie ogólnych refleksji nad zmianami, jakie miały miejsce w historii badań danego zagadnienia. Próbę podsumowania dotychczasowych osiągnięć i zmian, wraz z wyznaczeniem przyszłych kierunków prac społecznych poświęconych komunikacji niewerbalnej, podjął M. Patterson; posłużymy się zatem jego refleksjami (Patterson 2014).

Początku współczesnego zainteresowania komunikacją niewerbalną na gruncie nauk społecznych należy upatrywać we wspomnianej już pracy Karola Darwina. Stanowiła ona impuls do podjęcia zagadnienia ekspresji emocjonalnej. Do jednych z pierwszych badań można zaliczyć prace antropologa E. Halla poświęcone proksemice. Istotną zmianą w stosunku do badań K. Darwina była w tym przypadku koncentracja na interakcjach, czyli zachowaniach niewerbalnych względem innych osób. Podobne zainteresowania pojawiły się także w pracach socjologów – wspomnijmy tutaj interakcjonizm symboliczny G. Meada czy model dramaturgiczny E. Goffmana. Przywołany już wcześniej R. Birdwhistell zaproponował analizę ruchów i gestów analogiczną do analizy kodów językowych. Co ciekawe, trend ten powrócił we współczesnych badaniach²⁴. Kontynuowano też prace nad ekspresją emocjonalną, czemu sprzyjał rozwój aparatury i metodologii badań²⁵. M. Patterson charakteryzuje te pierwsze prace jako zorientowane na jeden kanał przekazu – analizom podlegał konkretny, wyizolowany element zachowań niewerbalnych (np. spojrzenie, dystans, ekspresja emocjonalna; Patterson 2014, 174). Jednocześnie wzrastało zainteresowanie kontekstem interakcyjnym.

Z biegiem czasu pojawiały się dyskusje teoretyczne wokół pojęcia komunikacji niewerbalnej. Formułowano również węższe koncepcje, jak chociażby teoria równowagi²⁶, którą zaproponowali M. Argyle i J. Dean (Argyle, Dean 1965). Prace te były skupione na kwestii rozładowania napięcia. Brakowało natomiast badań, które podejmowałyby zagadnienie inicjowania interakcji (z przyczyn innych niż afektywne) czy działania niezgodnego z przeżywanymi uczuciami (Patterson 2014, 173). Pojawiły

²⁴ Różne elementy komunikacji niewerbalnej są analizowane przez językoznawców i kognitywistów. Na gruncie polskim można wskazać chociażby prof. Jolantę Antas.

²⁵ Do najlepiej znanych należą prace P. Ekmana. Należy tu również wspomnieć prace etologów, na przykład K. Lorenza.

²⁶ Oryginalnie: *Equilibrium Theory* lub *Affiliative Conflict Theory*.

się również dyskusje nad samym pojęciem komunikacji niewerbalnej (Knapp 2006, 11).

W najogólniejszym rozumieniu komunikacja niewerbalna oznacza komunikację przy pomocy innych środków niż słowa²⁷. Jest to bardzo duże uproszczenie, ponieważ w rzeczywistości komunikacja werbalna i niewerbalna współwystępują ze sobą i niejednokrotnie trudno je od siebie oddzielić²⁸. Język migowy składa się z gestów, jednak za nimi kryją się konkretne słowa, a więc materiał werbalny (Knapp, Hall 1997, 23-24)²⁹. Z drugiej strony – nie każdy znak czy gest można uznać za komunikację niewerbalną. Na ogół przyjmuje się, że obejmuje ona elementy rozpoznawane w danym społeczeństwie i kulturze (Knapp, Hall 1997, 23-24). Zgodnie z tą definicją nie można określić dowolnych, przyjętych przez dwie strony znaków jako komunikacji niewerbalnej, chyba że w potocznym rozumieniu³⁰. Do niej bowiem zaliczamy gesty i postawy zrozumiałe dla szerszej społeczności³¹. Ponadto wszelkie

²⁷ Poszczególnymi aspektami komunikacji niewerbalnej zajmują się badacze wielu dziedzin, stąd bardzo zróżnicowanie definicje. Niektórzy doprecyzowują, że stosowane w komunikacji niewerbalnej środki wyrazu związane są z ciałem. Por. Kielbawska 2012, 14-15.

²⁸ Pojawiają się nawet dyskusje o jedności języka (mowy) i gestów. Zob. Kendon 2000, 47-63.

²⁹ U dorosłych znajomość gestów niezależnych od mowy pozostaje porównywalna z posiadanym przez nich zasobem słownictwa (Knapp, Hall 1997, 318). Ponadto używanie języka migowego przetwarzane jest przez te same obszary mózgu, które aktywizują się przy komunikacji werbalnej. Por. Gorońska 2014, 11-12.

³⁰ W niektórych pracach poświęconych komunikacji niewerbalnej w świecie starożytnym można znaleźć inne rozumienie komunikacji niewerbalnej. Obecne tendencje możliwie szerokiego jej rozumienia skutkują uwzględnianiem w analizach (bądź postulowaniem tego) wszystkich sytuacji, w których występują znaki o charakterze niewerbalnym, jak na przykład znaki dymne czy powróż z purpurowych nici. Por. Davies 2018, 1-2.

³¹ Zwłaszcza jeśli chodzi o gesty niezależne od mowy, tj. takie, które mogą funkcjonować autonomicznie, bez równoczesnego przekazu werbalnego. Por. Knapp, Hall 1997, 317.

formy komunikacji niewerbalnej mogą mieć charakter intencjonalny i nieintencjonalny oraz świadomy i nieświadomy (Korte 1997, 35-36).

We współczesnych badaniach poświęconych komunikacji niewerbalnej można odnaleźć wiele różnorodnych elementów. Przytoczymy tu jedną z podstawowych klasyfikacji na gruncie psychologii, by to zobrazować (Knapp, Hall 1997, 27-32). Możemy wskazać trzy główne nurty, z których każdy składa się ze specyficznych podgrup. Pierwszy nurt to warunki środowiskowe komunikacji. Obejmuje on środowisko fizyczne (czy otoczenie ułatwia bądź utrudnia komunikację, jak oddziałuje na stan i zachowania człowieka) oraz środowisko przestrzenne (proksymika, wykorzystanie i postrzeganie przestrzeni osobistej i społecznej). W drugim nurcie znajdują się elementy fizycznej charakterystyki członków interakcji (wygląd fizyczny, zapachy, rekwizyty). Trzeci, najszerszy nurt badań obejmuje ruchy ciała i postawę. Odnajdujemy w nim szereg różnych grup: gesty, postawy, zachowania dotykowe, mimikę, zachowania wzrokowe, zachowania wokalne (parajęzyk).

Do rozwoju badań poświęconych komunikacji niewerbalnej przyczyniła się również tak zwana rewolucja poznawcza na gruncie psychologii. Zaowocowała ona wzrostem zainteresowania nieobserwowalnymi procesami poznawczymi. Stąd też zaczęto analizować postrzeganie społeczne i wnioskowanie, jakie dokonuje się na podstawie obserwowalnych zachowań (Patterson 2014, 175). Zwrócono zatem uwagę na nadawcę i na odbiorcę komunikatu. Doceniono także znaczenie kontekstu, w szczególności celów, jakie mają uczestnicy komunikacji (Knapp 2006, 13).

Główne funkcje zachowań niewerbalnych z perspektywy nauk społecznych to: wyrażanie emocji, kształtowanie relacji interpersonalnych (sympatia/antypatia, dominacja/uległość) oraz kontekstu interakcji, komunikowanie tożsamości i ról, wyrażenie własnej indywidualności (prezentacja cech osobowości), funkcje pomocnicze w rozmowie (oddawanie głosu, wzmocnienie, zwrócenie uwagi audytorium), wyrażenie

i podtrzymanie norm kulturowych (Knapp, Hall 1997, 32). Podobne spostrzeżenia można znaleźć w pracach z zakresu językoznawstwa. K. Bühler wymienia następujące funkcje językowe: ekspresywną, symboliczną oraz impresywną (Bühler 2004, 25-34).

Można wyróżnić trzy kategorie znaczeń związanych z zachowaniami niewerbalnymi: ocena zdarzeń (dobre/złe, przyjemne/nieprzyjemne, pozytywne/negatywne), status (zachowania sygnalizujące relacje: słaby/silny, nadrzędny/podległy), reaktywność (odbiór działań: wolno/szybko, biernie/czynnie; Knapp, Hall 1997, 33-34). Związki między zachowaniami werbalnymi i niewerbalnymi w toku interakcji mogą mieć różne formy. Na gruncie badań literackich wskazuje się na zależność i niezależność gestów od mowy, a także ich zgodność lub niezgodność (Korte 1997, 36). W naukach społecznych wymienia się ponadto: powtarzanie, uzupełnianie, zastępowanie, akcentowanie/moderowanie, funkcję regulacyjną (w toku interakcji, np. przekazywanie głosu; Knapp, Hall 1997, 34-43).

Dodajmy jeszcze, że komunikacja niewerbalna w literaturze nie istnieje bez intencji autora – adresat nie jest świadkiem wydarzeń, w związku z tym autor musi chcieć przekazać dane zachowanie czy postawę. Co za tym idzie, pojawiające się opisy zachowań niewerbalnych zazwyczaj są nie bez znaczenia. Mogą wzmacniać przekaz, nadać większą plastyczność opisom i przybliżyć je czytelnikom, mogą również wprowadzać elementy niespójności, napięcia czy komizmu (por. Korte 1997, 85).

M. Patterson sugeruje, by w przyszłych badaniach nad komunikacją niewerbalną rozwijać podejście środowiskowe, to jest nakierowane na okoliczności, uwarunkowania interakcji. Przede wszystkim jednak Patterson kładzie nacisk na funkcje czy cel dokonującej się komunikacji. Istotne jest również uwzględnianie w analizach szeregu czynników, jakie oddziałują na przebieg interakcji (przede wszystkim biologiczne, kulturowe, osobowościowe). Szczególnym wyzwaniem dla przyszłych prac wydaje się badanie równoczesnej aktywności nadawców i odbiorców komunikatów, jak również pewnych wzorców zachowania, czyli

wykorzystania wielu różnych kanałów komunikacyjnych jednocześnie (Patterson 2014, 175-178). Sugestie te mogą posłużyć również w analizach komunikacji niewerbalnej w Biblii i świecie starożytnym.

Zasadnym wydaje się doprecyzowanie, w jakim stopniu możliwe jest wykorzystywanie współczesnych badań nauk społecznych nad komunikacją niewerbalną w analizie tekstu biblijnego. Dokument „Interpretacja Pisma Świętego w Kościele” wymienia wśród możliwych do zastosowania podejść – ujęcie społeczne oraz antropologiczno-kulturowe. W taki sposób określa możliwość wykorzystania ostatniej dziedziny:

Ten rodzaj studiów może, rzecz jasna, okazać się pomocą przy interpretacji tekstów biblijnych i w rzeczywistości korzysta się z nich przy analizach starotestamentalnego pojęcia pokrewieństwa, miejsca kobiety w społeczności izraelskiej, wpływu rytów agrarnych itp. Dzięki tej metodzie wiele daje się wyjaśnić także w nauczaniu Jezusa, na przykład w przypowieściach ewangelicznych. Podobnie rzecz się ma, gdy chodzi o niektóre tematy fundamentalne, jak np. królestwo Boże, koncepcja czasu w historii zbawienia albo cały proces łączenia się społeczności wczesnochrześcijańskich. Taki rodzaj podejścia do Biblii umożliwia również lepsze odróżnienie w przesłaniu biblijnym elementów trwałych, mających swoje podłoże w ludzkiej naturze od sprecyzowań przypadłościowych, pochodzących z poszczególnych kultur. Jednakże i ta metoda, podobnie jak inne sama w sobie nie jest w stanie przedstawić właściwie całej specyfiki Objawienia Bożego. Trzeba sobie zdawać z tego sprawę zwłaszcza gdy ma się na uwadze jej pozytywne (*Interpretacja Pisma Świętego w Kościele* I D, 2).

Nie chodzi zatem o przeniesienie szczegółowych wyników prac poświęconych tematyce społecznej i kulturowej na świat biblijny, ale raczej o inspirację³². Wydaje się, że mogą tę funkcję pełnić badania w obszarze nauk społecznych. Poniżej postaramy się krótko wskazać niektóre z takich możliwości.

Pierwsza z możliwych dróg inspiracji to uporządkowanie analiz biblijnych. Jak to już przedstawiono wyżej, w ramach nauk społecznych

³² Do tego zachęca i na to wskazuje P. Kruger: Kruger 2009, 5-7.

wypracowano wiele, jeśli chodzi o definicje komunikacji niewerbalnej oraz jej poszczególne elementy. Sięgnięcie do tych prac może pomóc w doprecyzowaniu, jaki właściwie aspekt komunikacji niewerbalnej jest badany, jakie występują kategorie zachowań o charakterze niewerbalnym.

Kolejna z dróg oddziaływania nauk społecznych na prace poświęcone komunikacji niewerbalnej to zwrócenie uwagi na jej dotychczas pomijane aspekty. Za przykład może tu posłużyć proksemika (od niedawna pojawiająca się w badaniach), zachowania wzrokowe, parajęzyk, oddziaływanie przestrzeni na sposób komunikacji.

Prace z obszaru nauk społecznych podkreślają też funkcje komunikacji niewerbalnej oraz związki między komunikacją werbalną a niewerbalną. Analiza tych aspektów może poszerzyć dotychczasowe badania o zupełnie nowe spostrzeżenia.

Na tej podstawie można sformułować przykładowe pytania do dalszych analiz biblijnych: gdzie odbywa się interakcja (przestrzeń prywatna, publiczna, sakralna, świecka), kto w niej uczestniczy (wiek, płeć, status, pochodzenie), jakie są funkcje danego komunikatu niewerbalnego, jaka jest relacja pomiędzy przekazem werbalnym a niewerbalnym.

8. Podsumowanie

Badania nad komunikacją niewerbalną w Biblii odchodzą od analizy wyłącznie lingwistycznej i rozwijają się obecnie w podejściu społeczno-kulturowym. W pracach tych dostrzegalne są wpływy rozwijających się nauk społecznych. Wydaje się, że zastosowanie tych ostatnich jest w pewnym zakresie uprawnione i może stanowić cenną inspirację dla dalszych badań nad komunikacją niewerbalną w Biblii i świecie starożytnym. W jej ramach znalazłyby się przykładowo – uporządkowanie prac, sugestie dotyczące badania nowych aspektów komunikacji niewerbalnej, uwzględnienie jej funkcji oraz relacji między przekazem werbalnym i niewerbalnym czy pytania pomocnicze do analiz biblijnych. Oczywiście nie można przenieść szczegółowych wyników badań psychologicznych

na świat biblijny. Kontynuacja tych prac może jednak w przyszłości pozwolić na porównanie komunikacji niewerbalnej wczoraj i dziś oraz ukazanie jej historycznego i kulturowego rozwoju. Przewidywalnie będzie to pomocne w przezwyciężaniu trudności przekładu elementów komunikacji niewerbalnej.

Wykaz skrótów

BT – Biblia Tysiąclecia, wyd. V

BW – Biblia Warszawska

EIB – Pismo Święte Starego i Nowego Przymierza

EIN – Einheitsübersetzung

KJV – King James Version

LXP – Septuaginta w przekładzie R. Popowskiego, wyd. III

NIV – New International Version

NLB – NeueLuther Bibel

UBG – Uwspółcześniona Biblia Gdańska

Bibliografia

Argyle, Michael, i Janet Dean. 1965. „Eye-Contact, Distance and Affiliation.” *Sociometry* 28 (3): 289–304.

Berković, Danijel. 2016. „Grammar of Death in the Psalms. With Reference to Motion as Conceptual Metaphor.” Rozprawa doktorska, Middlesex University. *Middlesex University Research Repository*. Dostęp 2019.01.03. http://eprints.mdx.ac.uk/20800/1/Thesis_D%20Berkovic%20June%202016_Final.pdf.

Boegehold, Alan L. 1999. *When a Gesture Was Expected. A Selection of Examples from Archaic and Classical Greek Literature*. Princeton: Princeton University Press.

Botha, J. Eugene. 1996. „Exploring Gesture and Nonverbal Communication in the Bible and the Ancient World: Some Initial Observations.” *Neotestamentica* 30 (1): 1–19.

- Bremmer, Jan. 1991. „Walking, Standing and Sitting in Ancient Greek Culture.” W *A Cultural History of Gesture. From Antiquity to the Present Day*. Red. Jan Bremmer i Herman Roodenburg, 15–35. Cambridge: Polity Press.
- Brilliant, Richard. 1963. *Gesture and Rank in Roman Art. The Use of Gestures to denote Status in Roman Sculpture and Coinage*. New Haven: The Academy.
- Bühler, Karl. 2004. *Teoria języka*. Tłum. Jan Kozbiał. Kraków: Universitas.
- Calabro, David Michael. 2014. „Ritual Gestures of Lifting, Extending, and Claspings the Hand(s) in Northwest Semitic Literature and Iconography.” Rozprawa doktorska, University of Chicago. *The Oriental Institute of the University of Chicago*. Dostęp 2019.11.13. https://oi.uchicago.edu/sites/oi.uchicago.edu/files/uploads/shared/docs/calabro_dissertation_complete_7.pdf.
- Carena, Oscar. 1981. *La comunicazione non-verbale nella Bibbia: un approccio semiotico al ciclo di Elia ed Eliseo: 1 Re 16, 29 – 2 Re 13, 25*. Turyn: Marietti.
- Darwin, Charles. 1872. *The Expression of the Emotions in Man and Animals*. London: John Murray.
- Davies, John A. 2018. *Lift Up your Heads: Nonverbal Communication and Related Body Imagery*. Eugene: Pickwick Publications.
- Duensing, Hugo. 1934. „Vorwahl, Dr. Heinrich: Die Gebärdensprache im Alten Testament. Berlin: Dr. E. Ebering 1932. (80 s.)” *Theologische Literaturzeitung* 59 (6): 99.
- Ehrlich, Uri. 2004. *The Nonverbal Language of Prayer: A New Approach of Jewish Liturgy* (Texts and Studies in Ancient Judaism 105). Tübingen: Mohr Siebeck.
- Ehrlich, Uri. 2001. „Verbal and Non-Verbal Rituals of Leave-Taking in Rabbinic Culture – Phenomenology and Significance.” *Jewish Studies Quarterly* 8: 1–26.

- Ehrlich, Uri. 2004. „The Ritual of Lending Shoulders: Distribution and Significance in Talmudic Times.” *Hebrew Union College Annual* 75: 23–35.
- Ferch-Johnson, Carole. 2016. „Human Hands and Feet and Their Functions as Media of Nonverbal Communication in the Narratives of Acts 3:1-11 and 9:1-19a.” Rozprawa doktorska, Avondale College of Higher Education. *Avondale College of Higher Education*. Dostęp 2019.01.03. https://research.avondale.edu.au/theses_phd/8.
- Fox, Nili S. 1995. „Clapping Hands as a Gesture of Anguish and Anger in Mesopotamia and in Israel.” *Journal of the Ancient Near Eastern Society* 23: 49–60.
- Gorońska, Anna. 2014. „Sól w oku językoznawców – rzecz o językach migowych.” W *Poetyka gestów*. Red. Tomasz Bielak, Jarosław Paćuła, Lidia Romaniszyn-Ziomek, 8–14. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Naukowe Akademii Techniczno-Humanistycznej.
- Gruber, Meyer Irwin. 1980a. *Aspects of Nonverbal Communication in the Ancient Near East*. Tom 1. Rome: Biblical Institute Press.
- Gruber, Meyer Irwin. 1980b. *Aspects of Nonverbal Communication in the Ancient Near East*. Tom 2. Rome: Biblical Institute Press.
- Hezser, Catherine. 2017. *Rabbinic Body Language: Non-Verbal Communication in Palestinian Rabbinic Literature of Late Antiquity* (Supplements to the Journal for the Study of Judaism t. 179). Leiden: Brill.
- Homer. 1990. *Dzieła* Tom I: *Iliada*. Tłum. Franciszek Ksawery Dmochowski. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Keel, Othmar. 1978. *The Symbolism of the Biblical World. Ancient Near Eastern Iconography and the Book of Psalms*. New York: The Seabury Press.
- Kendon, Adam. 2000. „Language and Gesture: Unity or Duality?” W *Language and Gesture*. Red. David McNeill, 47–63. Cambridge: Cambridge University Press.

- Kiełbawska, Amelia. 2012. *Funkcje komunikacji niewerbalnej w interakcji mówcy i tłumacza*. Kraków: Universitas.
- Knapp, Mark L. 2006. „An Historical Overview of Nonverbal Research.” W *The Sage Handbook of Nonverbal Communication*. Red. Valerie Manusov i Miles L. Patterson, 3–19. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Knapp, Mark L. i Judith A. Hall. 1997. *Komunikacja niewerbalna w interakcjach międzyludzkich*. Tłum. Anna Śliwa i Leszek Śliwa. Wrocław: Wydawnictwo Astrum.
- Koehler, Ludwig, i Walter Baumgartner, Johann Jakob Stamm, red. 2008. „qps” W *Wielki Słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*. Tom 1. Red. wyd. polskiego Przemysław Dec. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Vocatio: 717.
- Korte, Barbara. 1997. *Body Language in Literature*, Toronto: University of Toronto Press.
- Kruger, Paul. 2009. „Nonverbal Communication and Narrative Literature: Genesis 39 and the Ruth Novella.” *Biblische Notizen* 141: 5–17.
- Kubiś, Adam. 2015. „Jezus piszący po ziemi (J 8,6-8). Przegląd poszukiwań dotyczących treści napisu, znaczenia gestu i kwestii piśmienności Jezusa.” *Warszawskie Studia Teologiczne* 28 (1): 124–151.
- Kudasiewicz, Józef. 1980. „Elementy eklezjalne w tekstach ustanowienia Eucharystii.” *Studia Theologica Varsaviensia* 18 (2): 29–48.
- Kuśmirek, Anna. 2016. *Symbolika ciała w Starym Testamencie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Lateiner, Donald. 1995. *Sardonic Smile: Nonverbal Behavior in Homeric Epic*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Łach, Jan. 2000. „Ważniejsze wzmianki biblijne o łamaniu chleba.” *Studia Theologica Varsaviensia* 38 (2): 121–135.
- Majewski, Marcin. 2019. *Jak przekłady zmieniają sens Biblii... O przekładach i przekładaniu Pisma świętego raz jeszcze*. Kraków: Marcin Majewski. Dostęp 10.05.2021. <https://depot.ceon.pl/bitstream/>

- handle/123456789/3106/Jak%20przek%C5%82ady%20zmieniaj%C4%85%20Bibli%C4%99%20NOWY%20-%20Marcin%20Majewski.pdf?sequence=3&isAllowed=y.
- „Mattheus Brouërius van Nidek (1677-1743).” 2019. *BnF Data*. Dostęp 2019.07.17. https://data.bnf.fr/16192997/mattheus_brouerius_van_nidek/.
- Matthews, Victor H. 2012. „Making Your Point: The Use of Gestures in Ancient Israel.” *Biblical Theology Bulletin* 42 (1): 18–29.
- Mehrabian, Albert. 1981. *Silent messages: Implicit communication of emotions and attitudes*. Belmont: Wadsworth Publishing Company.
- Nowińska, Joanna. 2016. *Co słyszysz poza słowem? Sound design Apokalipsy św. Jana*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Vocatio.
- Ohm, Thomas. 1948. *Die Gebetsgebärden der Völker und das Christentum*. Leiden: E.J. Brill.
- Ostański, Piotr. 1999. „Słudzy Ewangelii w Dziejach.” W *Księga Dziejów Apostolskich*. Red. Jan Kanty Pytel, 227–281. Szczecin: Ottonianum.
- Interpretacja Pisma Świętego w Kościele*. 1994. Papieska Komisja Biblijna. Tłum. Kazimierz Romaniuk. Poznań: Pallottinum.
- Patterson, Miles. 2014. „Reflections on Historical Trends and Prospects in Contemporary Nonverbal Research.” *Journal of Nonverbal Behavior* 38: 171–180.
- Piela, Marek. 2005. „Znaki komunikacji niewerbalnej a przekład biblijny.” W *Recepcja. Transfer. Przekład*. Tom 3, red. Jan Koźbiał, 71–88. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Sittl, Carl. 1890. *Die Gebärden der Griechen und Römer*. Lipsk: B.G. Teubner.
- Surmiak, Wojciech. 2003. „«Łamanie chleba» w Nowym Testamencie (Łk 24,35; Dz 2,42).” *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne* 36 (2): 404–413.

- Urbanek, Beata. 2009. *Rola głosu Jezusa w dziele Objawienia. Studium z teologii Ewangelii według św. Jana*. Katowice: Księgarnia św. Jacka.
- Vorwahl, Heinrich. 1932. *Die Gebärdensprache im Alten Testament*. Berlin: Dr Emil Ebering.
- Wojciechowski, Michał. 1988. „Język gestów w Starym Testamencie.” *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 41 (6): 505–519.
- Wojciechowski, Michał. 1990. „Umycie nóg uczniom (J 13,1-20).” *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 43 (3–6): 136–144.

CHRZEŚCIJAŃSKA AKADEMIA TEOLOGICZNA
w WARSZAWIE

Rok LXIII

Zeszyt 1

ROCZNIK TEOLOGICZNY

WARSZAWA 2021

REDAGUJE KOLEGIUM

dr hab. Jakub Sławik, prof. ChAT – redaktor naczelny

dr hab. Jerzy Ostapczuk, prof. ChAT – zastępca redaktora naczelnego

prof. dr hab. Tadeusz J. Zieliński

dr hab. Borys Przedpełski, prof. ChAT

dr hab. Jerzy Sojka, prof. ChAT – sekretarz redakcji

MIĘDZYNARODOWA RADA NAUKOWA

JE metropolita prof. dr hab. Sawa (Michał Hrycuniak), ChAT

bp prof. dr hab. Wiktor Wysoczański, ChAT

abp prof. dr hab. Jerzy Pańkowski, ChAT

bp prof. ucz. dr hab. Marcin Hintz, ChAT

prof. dr hab. Atanolij Aleksiejew, Państwowy Uniwersytet w Petersburgu

prof. dr Marcello Garzaniti, Uniwersytet we Florencji

prof. dr hab. Michael Meyer-Blanck, Uniwersytet w Bonn

prof. dr hab. Antoni Mironowicz, Uniwersytet w Białymstoku

prof. dr hab. Wiesław Przyczyna, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

prof. dr hab. Eugeniusz Sakowicz, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie

prof. dr hab. Tadeusz Stegner, Uniwersytet Gdański

prof. dr Urs von Arx, Uniwersytet w Bernie

prof. dr hab. Piotr Wilczek, Uniwersytet Warszawski

Redakcja językowa – Kalina Wojciechowska

Skład komputerowy – Jerzy Sojka

W związku z wprowadzaniem równoległej publikacji czasopisma w wersji papierowej i elektronicznej Redakcja „Rocznika Teologicznego” informuje, iż wersją pierwotną jest wersja papierowa.

BWHEBB, BWHEBL, BWTRANS [Hebrew]; BWGRKL, BWGRKN, and BWGRKI [Greek]
PostScript® Type 1 and TrueType fonts Copyright ©1994-2013 BibleWorks, LLC.

All rights reserved. These Biblical Greek and Hebrew fonts are used with permission
and are from BibleWorks (www.bibleworks.com)

ISSN 0239-2550

Wydano nakładem

Wydawnictwa Naukowego ChAT

ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa, tel. +48 22 635-68-55

Objętość ark. wyd.: 16

Druk: druk-24h.com.pl

ul. Zwycięstwa 10, 15-703 Białystok

SPIS TREŚCI

ARTYKUŁY

- JAKUB SŁAWIK, *Co nowego w historii starożytnego Izraela? O książce: Niesiołowski-Spanò, Łukasz i Krystyna Stebnicka. 2020. Historia Żydów w starożytności: Od Thotmesa do Mahometa. Warszawa: PWN* 7
- EWA SOŁTYS, *Komunikacja niewerbalna w Biblii i świecie starożytnym – główne kierunki badań* 63
- JONASZ OŚWIECIŃSKI, *Teologia midraszu do Księgi Jonasza* 93
- RAJMUND PIETKIEWICZ, *Recepcja chrześcijańskiego hebraizmu w I Rzeczpospolitej w dobie renesansu* 107
- JERZY OSTARCZUK, *Оглавления Евангелия от Луки в старопечатных кириллических богослужебных Евангелиях тетр. Текстологическая характеристика* 143
- MARINA ЧИСТЯКОВА, *Поучение Иоанна Златоуста о милостыне в церковнославянском Прологе* 161
- НАТАЛЬЯ АНУФРИЕВА, *Эсхатологическая схема спасения и райского воздаяния (по миниатюрам лицевых рукописей книжных коллекций Уральского региона)* 183
- MAGDALENA PŁOTKA, *Contingit enim aliquem ex gaudio vel tristitia vel amore mortem incurrere. Św. Tomasz z Akwinu o uczuciach i afektach* 215
- SERGIUSZ BOWTRUCZUK, *Koncepcja organizacji chóru cerkiewnego w ujęciu Pawła Czesnokowaj* 243
- ZBIGNIEW KAŻMIERCZAK, *O kluczowej decyzji terminologicznej w pluralizmie religijnym Johna Hicka* 263
- KRYSTYNA HELAND-KURZAK, *Doświadczenie jako kategoria religijności dziecka w dyskursie pedagogicznym* 289
- TADEUSZ J. ZIELIŃSKI, *Ekspresja religijna w systemie edukacyjnym Republiki Irlandii (aspekt prawny)* 319

RECENZJE

Podzielny, Janusz. 2020. <i>Praca ludzka w ujęciu ewangelickiej (lutrańskiej) etyki teologicznej</i> . Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego UO, ss. 230, ISBN 978-83-65860-61-3 (MARCIN HINTZ).	355
Wykaz autorów	362

Contents

ARTICLES

- JAKUB SŁAWIK, *What's New in Ancient Israel's History? On the Book: Nie-siołowski-Spanò, Łukasz and Krystyna Stebnicka. 2020. Historia Żydów w starożytności: Od Thotmesa do Mahometa [History of the Jews in Antiquity: From Thotmes to Muhammad].* Warsaw: PWN 7
- EWA SOŁTYS, *Nonverbal Communication in the Bible and the Ancient World – the Main Research Topic* 63
- JONASZ OŚWIECIŃSKI, *The Theology of Midrash to the Book of Jonah.* 93
- RAJMUND PIETKIEWICZ, *Reception of Christian Hebraism in the Polish-Lithuanian Commonwealth during the Renaissance* 107
- JERZY OSTAPCZUK, *Chapter Titles of the Gospel of Luke in Early Printed Cyrillic Liturgical Tetraevangelions. Text Critical Research*..... 143
- MARINA CHISTIAKOVA, *St. John Chrysostom's Sermon on Alms in the Church Slavonic Prologue* 161
- NATAL'Ā ANUFRIEVA, *Eschatological Scheme of Redemption and Paradisal Reward (based on Miniatures of the Illuminated Manuscripts of Ural Region Book Collections)*..... 183
- MAGDALENA PŁOTKA, *Contingit enim aliquem ex gaudio vel tristitia vel amore mortem incurrere Saint Thomas Aquinas on Passions and Affection*..... 215
- SERGIUSZ BOWTRUCZUK, *Pavel Chesnokov's Organisational Concept of an Orthodox Church Choir* 243
- ZBIGNIEW KAŻMIERCZAK, *On the Key Terminological Decision in John Hick's Religious Pluralism* 263
- KRYSTYNA HELAND-KURZAK, *Experience as a Category of Child Religiosity in Pedagogical Discourse* 289
- TADEUSZ J. ZIELIŃSKI, *Religious Expression in the Education System of the Republic of Ireland (legal aspect)* 319

REVIEWS

Podzielny, Janusz. 2020. *Praca ludzka w ujęciu ewangelickiej (lutrańskiej) etyki teologicznej*. Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego UO, pp. 230, ISBN 978-83-65860-61-3 (MARCIN HINTZ). 355

List of authors 362

Wykaz autorów

Jakub Ślawik, j.slawik@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Władysława Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Ewa Sołtys, esoltys@o2.pl, Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu, ul. Katedralna 9, 50-328 Wrocław

Jonasz Oświeciński, yonabenziv@gmail.com, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Władysława Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Rajmund Pietkiewicz, pietkiewicz@pwt.wroc.pl, Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu, ul. Katedralna 9, 50-328 Wrocław

Jerzy Ostapczuk, j.ostapczuk@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Władysława Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Marina Čistiakova, mcistiakova@gmail.com, Lietuvių kalbos institutas, P. Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius, Lietuva / Lithuania

Natal'â Anufrieva, nvr.anufrieva@gmail.com; Россия, г. Екатеринбург, ул. Белинского, 177-1 (Rossiya, g. Ekaterinburg, ul. Belinskogo, 177-1)

Magdalena Płotka, m.plotka@uksw.edu.pl, Instytut Filozofii, ul. Wóycickiego 1/3, bud. 23, 03-149 Warszawa

Sergiusz Bowtruczuk, sergiusz.katedra@wp.pl, Katedra Metropolitalna p.w. św. Marii Magdaleny w Warszawie, ul. św. Cyryla i Metodego 4/8, Warszawa 03-408

Zbigniew Kaźmierczak, z.kazmierczak@uwb.edu.pl, Instytut Filozofii Uniwersytetu w Białymstoku, Plac NZS 1, 15-420 Białystok

Krystyna Heland-Kurzak, kheland@aps.edu.pl, Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, Wydział Pedagogiki, Katedra Pedagogiki Społecznej, ul. Szczęśliwicka 40, 02-353 Warszawa

Tadeusz J. Zieliński, tjz@onet.eu, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Władysława Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa